

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. Д. ЯКУБОВА (Київ)

**Національно-культурне життя  
етнічних меншостей України  
(20— 30-ті роки): коренізація і  
денаціоналізація \***

Суспільно-політична література початку 30-х років свідомо обходить проблему захисту національних інтересів як українського народу, так і етнічних меншин. Вже наприкінці 1930 р. Другою Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншостей навіть несподівані спроби представників останніх висловитися щодо зниження темпів колективізації й розкуркулення, зважаючи на їх національно-господарську специфіку, були кваліфіковані як контрреволюційні і націоналістичні<sup>1</sup>. Пізніше у статті Х. Ястреби і С. Басаня, опублікованій у журналі "Більшовик України", стосовно цих виступів зазначалося: "Загострення кля-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. - № 6.

сової боротьби у зв'язку з широко розгорнутим соціалістичним наступом, переборення глитайських виступів та консервативної реакції інших елементів, що, прикриваючись, захистом "національних інтересів", насправді обороняють відсталі форми і способи виробництва". У тій же статті було зроблено якісно новий теоретичний висновок, який сигналізував про неминучу зміну напрямків національної політики. Автори писали: "Відповідно до ... реконструктивних процесів змінюється і національне обличчя окремих верств населення, відбувається на базі суцільної колективізації ліквідація глитайні, як класи, відповідні зміни у взаєминах клас окремих націй, по-новому групуються класові сили, *по-новому ставиться питання носія нації*" (підкреслено авт.) ~.

Що значила така постановка питання стосовно етнічних меншин України, в соціальній структурі яких (за винятком росіян) неподільно домінували дрібнобуржуазні верстви? Тільки одне: поступове згортання політики коренізації водночас із ліквідацією суспільного носія культурних навичок етнічних меншин — заможного й середнього селянства (питома вага розкуркулених сягала 1/4 населення), інтелігенції, службовців. За тих суспільно-політичних обставин, що склалися на початку 30-х років в Україні, це було справою часу. Проте це була лише тенденція, яка, щоправда, в подальшому стала домінуючою.

Що ж до культурних процесів у середовищі етнічних меншин, то вони проходили ще по інерції. Успіхи в галузі культурного будівництва були відчутними. Скажімо, мережа шкіл з навчанням національними мовами у 1926 й 1930 рр. виглядала так (див. табл. 3):

Таблиця 3<sup>4</sup>

| Мережа шкіл з навчанням національними мовами | 1926 р. | 1930 р. | Мережа шкіл з навчанням національними мовами | 1926 | 1930 р. |
|----------------------------------------------|---------|---------|----------------------------------------------|------|---------|
| Єврейських шкіл                              | 432     | 786     | Болгарських                                  |      | 74      |
| Німецьких                                    | 621     | 628     | Татарських                                   | —    | 10      |
| Польських                                    | 337     | 381     | Грецьких                                     |      | 16      |
| Вірменських                                  | 5       | 10      | Ассирійських                                 |      | 3       |
| Чеських                                      | -       | 15      |                                              |      |         |

Відсоток охоплення дітей етнічних меншин початковим навчанням у середньому сягав 95,2 %. Тобто, в місцях компактного проживання етнічних меншин уже на початку 30-х років реальністю була загальна початкова освіта. Проте дані щодо можливості отримати освіту рідною мовою в зазначений період не були такими вражаючими. Так, скажімо, рідною мовою навчалася лише 26 % грецьких дітей. Уряд України поставив завдання вже в 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української й російської мов у середовищі етнічних меншостей.

Важливе місце в планах розвитку освітньої мережі, безумовно, займала проблема підготовки педагогічних кадрів. У ті роки лише російські та німецькі школи були більш-менш забезпечені вчителями. За відомостями Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей, у 1930/31 навчальному році бракувало 758 учителів для російських, 115 — німецьких, 180 — єврейських, 140 — польських, 40 — болгарських, 20 — білоруських, 10 — татарських, 5 для вірменських шкіл.

Певні надії щодо виправлення становища покладалися на педагогічні учбові заклади, що діяли 1930 р., а саме: польський інститут соціального виховання в Києві (55 студентів), єврейські відділи при Харківському (25 студ.) та Київському (20 студ.) інститутах професійної освіти, Київському інституті соціального виховання (280 студ.), Одеському<sup>7</sup> інституті соціального виховання (280 студ.), Житомирському інституті народної освіти (ІНО) (90 студ.); німецький відділ при Одеському ІНО (180 студ.). Крім того, на Україні діяло 9 педагогічних технікумів, у тому числі 3 єврейських: Вінницький (290 студ.), Одеський (145 студ.), Жито-

мирський (120 студ.); 2 російські: Дніпропетровський (60 студ.) і Київський (80 студ.); польський (140 студ.), болгарський у Преславі (190 студ.), німецький у Хортиці (295 студ.), грецький у Маріуполі (270 студ.) і татарський відділ при ньому, в який у 1930 р. було набрано 35 студентів.

Важливим результатом діяльності НКО у сфері створення спеціальних учбових закладів для національних меншин було відкриття ряду профтехшкіл. З них у 29 викладання здійснювалося єврейською мовою, в 6 — польською, у 8 — німецькою, в 4 — болгарською, в одній — грецькою. Випускники шкіл національних меншостей могли також продовжити свою освіту в 20 єврейських, 2 польських і 2 німецьких індустріальних технікумах та в 3 російських, 5 єврейських, 4 польських, 6 німецьких, 4 болгарських, 1 грецькому, 1 греко-татарському, 3 мішаних сільськогосподарських технікумах.

Як бачимо, робота, здійснена НКО і ЦКНМ у другій половині 20-х — на початку 30-х років у напрямку культурного розвитку нацменшостей, особливо порівняно з дореволюційним періодом, була значною. Проте очевидними були й проблеми, які ще залишалися й не дозволяли учасникам Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин абсолютизувати успіхи в цій галузі. Зокрема, щодо якості роботи національних учбових установ нарада зазначала, що "вони є у гіршому стані, ніж інші наркомосівські інститути, хоча вони й забезпечені матеріально однаково з усіма іншими закладами" <sup>3</sup>. Болючими ще залишалися питання відсутності учбової й іншої літератури нацональними мовами, хронічної нестачі педагогічних кадрів. Але найбільш пекучими, на наш погляд, були такі проблеми:

1) *Проблема перша*: не вдаюся, незважаючи на безліч зусиль центральних урядових установ і самовіддану, подвижницьку роботу ентузіастів коренізації створити наступність у системі освіти національною мовою. На початку 30-х років реально діяли дві її ланки: початкова школа (яка охоплювала меншу частину дітей) і профосвіта й вищі учбові заклади, які фактично не були пов'язані між собою проміжною ланкою — школою 2-го концентру, тобто семирічками й десятирічками. Та ким чином, дитина в початковій школі навчалася національною мовою, у семирічці — українською або російською, а коли підходив час про продовжити освіту й отримати спеціальність, то виявлялося, що рівень її підготовки не відповідав вимогам вищого чи спеціального учбового закладу. Це в свою чергу позначалося на якості підготовки фахівців, у тому числі й майбутніх педагогів. А якщо з вузу виходив учитель низької кваліфікації, коло замикалося й утворювало другу велику проблему.

2) *Проблема друга*: низька якість освіти в національних школах. Ситуація, що склалася в 20-х роках у галузі народної освіти, взагалі була досить складною й неоднозначною. Абсолютизовані методи навчання, що в ті роки застосовувалися (зокрема, бригадно-лабораторний), у поєднанні з відмовою від значної частини досягнень загальнолюдської культури й надмірною ідеологізацією процесу освіти спричинили накопичення проблем у шкільній справі, особливо в сільській місцевості. Що ж до шкіл з навчанням національною мовою, то їм повною мірою були притаманні всі ці негативні явища. До того ж, справа ускладнювалася ще двома обставинами: а) низьким рівнем шкільної реформи в школах для етнічних меншостей: відсутністю національних педагогічних кадрів, учбової літератури, а часом і повною втратою національної писемної традиції, що безпосередньо впливало на рівень знань, які можна було отримати в цих школах; б) вимушеною тримовністю, що була результатом одночасного запровадження коренізації й українізації в школах національних меншин за умов значної русифікації і відчутно знижувала рівень підготовки їхніх випускників.

3) *Проблема третя*: професійна орієнтація. Цілком природним є бажання батьків бачити свою дитину освіченою. Як уже зазначалося, такі

настрої були вкорінені десятиліттями й у громадську думку німців, євреїв, греків, болгар України. Зі здійсненням шкільної реформи в школах національних меншин ситуація стала іншою. Через соціальний (класовий) підхід у комплектуванні вищих і спеціальних учбових закладів значна частина дітей етнічних меншин (адже вони виходили з більш заможних, ніж у середньому по Україні, родин) втратила право продовжити освіту. Інша ж частина випускників шкіл національних меншостей мала такий рівень підготовки, що могла претендувати лише на місце в закладі, зорієнтованому на набір студентів певної національності. Що ж до можливостей вибору, то вони були досить обмежені. Для етнічних меншин існували тільки педагогічні й сільськогосподарські учбові заклади, що, звісно, штучно звужувало сферу їх культурних перспектив.

Додамо сюди практику культурної ізоляції нацменшодності від історичної батьківщини і отримаємо те ж саме запитання, яке так або інакше хвилювало всіх у той час: "Де застосувати знання рідної мови? Для чого взагалі вона потрібна, якщо і освіти нею за своїм бажанням отримати нема можливості, й спілкуватися нема з ким?"<sup>6</sup>

Отже, у культурному житті етнічних меншин на початку 30-х років, коли почалося запровадження загальної початкової освіти, створюватися нові учбові установи з викладанням мовами нацменшин, а їх треба було забезпечити учбовими посібниками й викладачами, проблем виникло чимало. Коротко кажучи, і уряд України, і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого, великотрудного шляху відродження й розвитку національних культур.

Тим часом суспільно-політична ситуація була вже зовсім іншою, поступово змінювалося й ставлення уряду України до культурних потреб національних груп республіки. Точкою відліку нового етапу національної і культурної політики стала колективізація, яка, хоч і не була безпосередньо пов'язана з культурними процесами, проте докорінно змінила їхній перебіг, адже змінився побут, світогляд і саме майбутнє народу України загалом, а тим більше національних меншин, що за своїм складом (за винятком євреїв і росіян) були селянськими етнічними групами. Специфіка їх соціальної структури (значно більша, ніж у середньому по Україні, питома вага заможного селянства) стала, по-перше, основою досить широких репресій проти етнічних меншин; по-друге, викликала сильний опір колективізації з боку селянства національних меншостей; по-третє, знецінила основні напрямки культурної роботи уряду України в їх середовищі.

Слід зазначити, що на початку 30-х років відчутно змінився кадровий склад державних органів, що займалися питаннями національної політики в Україні. І хоча на сторінках центральної преси, зокрема "Більшовика України", час від часу робилися спроби запевнити в незмінності загальної стратегії партії в національному питанні, вони лише позначили віхи перехідного періоду. Так, скажімо, у доповіді наркома освіти УРСР М. Скрипника на комісії національного питання при ВУАН (23 лютого 1931 р.), що була надрукована у 8 (квітневому) номері "Більшовика України" і називалася досить симптоматично — "Зближення і злиття націй за доби соціалізму", — автору не вистачало ідеологічного простору для теоретичних узагальнень з проблематики, заявленої в цій назві. Зокрема визнаючи, що сучасний період культурного розвитку народів України є закономірним процесом національного відродження раніше гноблених етносів, один з визначних теоретиків національного питання в Україні стверджував безальтернативність створення загальнонародської соціалістичної культури. М. Скрипник вважав невірним висновок Борева, автора виданої в Харкові брошури "Теорія нації та національна програма австрійської школи", який писав: "Ми помиллялися б, гадаючи, ніби соціалістична культура майбутнього буде єдина для всього людства не тільки своїм змістом, а й формою. Цю єдність

простих форм культури можна віднести до первісних часів людства, а не до його майбутнього, коли єдність змісту супроводитиме найбагатша різноманітність форми, так само як і єдність і солідарність всього людства дорівнюватиме, не вважаючи на різноманітність і різнобічність обдарування окремих індивідумів і рівні їх здатності" <sup>7</sup>. Нарком освіти зазначав: "Цілковито правильне твердження щодо характеристики теперішнього часу, але, переносячи ці характеристики на наступну добу розвитку людства, виходить — теоретично невірна, фальшива теза" . Більше того, точку зору Борева було визнано платформою українського націоналізму.

Стримана відповідь М. Скрипника, який відстоював погляди фундаторів політики коренізації, однак стала передвісником кінця останньої. Вже через рік у 17—20 номерах журналу "Більшовик України" було надруковано велику статтю А. Хвилі "КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику", яка не лише створювала штучне тло націоналістичних заколотів антирадянського спрямування (великоросійського шовінізму, українського націоналістичного ухилу й місцевого націоналізму), а й розпочала кампанію цькування активних учасників національного будівництва в республіці.

1933 р. став вирішальним в історичній долі коренізації в Україні. Загальновідомий липневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в її історії, адже за цією межею не залишилося жодних ознак відвертості й людяності у стосунках держави й народу. Виснажена голодомором Україна була визнана кублом класового ворога та його "націоналістичної агентури", а по тому почалося широко-масштабне переслідування українських націоналістів, що набуло особливо великого розмаху вже після самогубства М. Скрипника.

Літні номери журналу "Більшовик України" за 1933 р. яскраво відображають усю складність та епохальність даного періоду в історії країни. Причому статті, які так або інакше були пов'язані з національним життям у республіці, посідати чи не центральне місце й водночас представляли всебічну доктрину нового керівництва республіки в національній царині. Найперший її постулат заявлено в назві статті Ан. Сенченка: "Радянська Україна — невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу" <sup>8</sup>. В розділі "Великі успіхи ленінської національної політики на Україні. Тяжке національне пригноблення в Західній Україні" автор широко цитує статтю новоявленого теоретика з національного питання в Україні П. Постишева "Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання", що була опублікована в попередньому номері журналу, та його ж промову на пленумі Харківської Облпрофради — "Чергові завдання роботи профспілок". Основним завданням статті була критика буржуазних фальсифікацій національного будівництва в Україні.

Інша велика стаття за підписом О. Шліхтера в цьому ж номері журналу — "Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні" — була спрямована на теоретичний розгром М. Скрипника. Увесь доробок останнього кваліфікувався як "теоретичні помилки у національному питанні", "теоретичні видумки", "непосильне завдання доповнювати Леніна". Найбільшої критики серед узагальнень М. Скрипника, які, між іншим, базувалися не лише на теоретичних припущеннях, а й на багаторічному досвіді роботи НКО, ним очолюваному, зазнали як сама українізація, так і обраний напрямок розвитку української мови в другій половині 20-х — на початку 30-х років, зокрема, за висловом О. Шліхтера, намагання "... відірвати розвиток української мови від тієї мови, якою говорять широкі маси українських робітників і селян, усуваючи з неї інтернаціональні терміни, насаджуючи штучні, чужі розумінню широких мас "нові слова" " . Тієї або іншої критики зазнали всі напрямки роботи



НКО, але першорядне місце в статті посіла критика так званої теорії "двомовності й дерусифікації", в якій виявилася радикальна розбіжність поглядів українського керівництва до 1933 р. і після нього.

За переписом 1930 р., в Україні налічувалося 13 000 000 громадян, які визнавали себе українцями, але рідною мовою вважали російську. Якщо взяти до уваги, що дана категорія української людності становила більше половини чисельності росіян України і розміщувалася головним чином у південноукраїнських промислових центрах, стає зрозумілою стратегічна важливість задоволення її культурних сподівань. М. Скрипник ще в 1931 р. у статті "Перебудовними шляхами" цілком справедливо вважав мову даної категорії людей результатом русифікаційної політики царату. Що ж до її майбутнього, то він, а в його особі й республіканське керівництво, вбачали його в поступовому впливанні в річище україноської культури. "Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, — писав він, — неминуче приводить... до ще дальшої і поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, остільки у зазначених випадках двомовності, мішаної і ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу мові українській" <sup>11</sup>. Що ж до нового республіканського керівництва, то воно вважало підхід своїх попередників до цього питання механічним, з точки зору практики, і шкідницьким та класово-ворожим, з позиції теорії.

Після М. Скрипника найавторитетнішим популяризатором погляду партії на національне питання став В. Затонський. Його стаття "З питань національної політики на Україні" була сконцентрована на критиці "просвітянщини" М. Скрипника стосовно всіх етнічних складових республіки. Центральне місце в ній посіла проблема ущемлення прав росіян і російськомовного населення. За даними автора статті, забезпеченість росіян початковою школою в найбільших містах Південної України становила від 40 до 60 % <sup>12</sup>. Захищаючи цілком справедливий права росіян, В. Затонський разом із тим не був щиросердним прихильником вільного розвитку всіх народів, що жили в Україні. Справжня спрямованість статті виявлялася в намаганні визначити, якій культурі (українській чи російській) віддати першість в асиміляції національних меншостей республіки, спираючись на небажання частини єврейської, грецької, польської людності навчатися рідною мовою. Головну крамолу В. Затонський вбачав не в тому, що асиміляція мала місце, а в тому, що асимілювали українці, а не росіяни.

Як альтернативу українській асиміляційній енергії В. Затонський висував ідею мішаних шкіл. Цілком виправдана, вона, однак, була лише прикриттям зменшення українських груп і фарсом стосовно забезпечення культурних потреб національних меншостей. Адже в 1933/34 навчальному році водночас із значним збільшенням російськомовних груп планувалося повністю забезпечити етнічні групи семирічками з навчанням рідною мовою. Того ж року, за його словами, "довелося всі підручники, які існували до цього часу, забракувати і почати заново їх виготовляти" <sup>13</sup>. Нижче він зауважував: "Ми підручники зараз уже виготовили", проте це не відповідало дійсності. За даними Держвидаву України, основна маса підручників мовами національних меншостей побачила світ наприкінці 1936 та в 1937 рр.

Другою нездоланною перепорою на шляху запровадження декларацій В. Затонського був брак педагогічних кадрів, які, як він погоджувався, "... ми і за 1—2 роки цілком не підготуємо". Отже, на практиці на фоні збільшення російських груп (які мали можливість використовувати для навчання підручники, видані в Російській РФСР) і повної відсутності вчителів і підручників для шкіл національних меншостей в

Україні принаймні ще якнайменше 3—4 роки проекти В. Затонського були політичною демагогією, якою прикривалося поступове згортання як українізації, так і коренізації національних меншостей.

Стаття В. Затонського має справді епохальне значення в розумінні причин і сутності змін у національній стратегії державного керівництва. 1933 р. був зламним в історії України — здійснювалася докорінна перебудова основ суспільного життя. У відповідності до специфіки моменту суттєвих змін зазнали всі найважливіші напрями діяльності радянської держави — економічний, соціальний, адміністративний (адміністративно-територіальна реформа початку 30-х років), культурний (шкільна реформа). Чи не дивно, що республіканське керівництво продовжувало запевняти про незмінність свого курсу лише в національній політиці. Про це, зокрема, говориться і в статті В. Затонського. Та зайве говорити, що це вже була інша коренізація і що робили її інші люди. Якщо раніше вона розглядалася як безумовно виправдана, то тепер лейтмотивом роботи в даній галузі могла б стати така фраза з вищеназваної статті: "... Коли українізацію тлумачать у спосіб дерусифікації пролетаріату, коли примусово заганяють дитину іншої національності в українську школу — це не є наша більшовицька українізація, це — ганебне націоналістичне перекручення" <sup>14</sup>. Така сама настанова мала діяти й у випадках примусової коренізації шил національних меншин. А тому знов, але вже з новою силою постало запитання, що було актуальним, як ми бачили, і до 1933 р.: "Школи з якою мовою викладання відкривати для тих, хто не хоче навчатися ані українською, ані національними мовами?" Можлива відповідь на нього в той час була єдина — російською.

У статті В. Затонського, хоча це може здатися абсурдним, вперше на державному рівні за всю історію коренізації було виголошено проблему росіян в Україні. Як зауважував автор, "їх й за нацмен не вважали". Цілком слушно звертаючи увагу на певні приклади ущемлення прав росіян на навчання рідною мовою, автор висловився проти дерусифікації та примусової українізації. При цьому було очевидним, що це було лише альтернативою попередній позиції українського партійного керівництва і не усувало реальних причин проблеми. Як на наш погляд, вирішення її знаходиться не у визначенні неприпустимості насильницької українізації, чи русифікації, а у ставленні держави до процесу асиміляції як такого. Зі знаком плюс, чи мінус, на базі української, чи російської як двох історично конкуруючих на культурному просторі України мов, вона відбуватиметься завжди, незважаючи на те, як її кваліфікуватимуть. Але для нормального функціонування державного механізму на культурному рівні життєво важливо визначити методи, якими треба й припустимо утримувати людину в межах тієї, чи іншої етнічної спільноти; так само, як і висловитися стосовно права людини на свідому асиміляцію.

Що ж до згаданого 1933 р., то в той час таким чином це питання не було постаалене, а отже, й методика вирішення накопичених у попередній період проблем у галузі національно-культурного життя народів республіки залишилася старою (вона характерна і для сьогодення) — "зробити все по-іншому".

Вже протягом 1933 р. повсюди була розширена мережа російських груп. Так, скажімо, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, в порівнянні з 1932/33 р. зросла з 20 до 39 %, в Одесі — з 21 до 38 %, у Херсоні — з 0 до 39 %, у Макіївці — з 3 до 34 % <sup>16</sup>. За даними В. П. Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах національних меншин: в єврейських — на 26 %, польських — на 28 % <sup>17</sup>. І хоч автор запевняв, що це зростання відбувалося не за рахунок українське мовних груп і що заплановане зростання питомої ваги школярів українського походження становить 26 %, зрозуміло, що це не

могло відбуватися іншим чином. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп і задоволення в такий спосіб культурних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, стала основоположною в культурному житті України й дедалі набирала сили.

Певні зміни сталися й у напрямках роботи в середовищі етнічних меншин. Адже, як це завжди буває у періоди урядових криз, що супроводжуються широкоосяжною критикою, щоправда, в даному разі однієї спрямованості, виявилось й було офіційно визнано безліч похибок, помилок і перекручень у культурній політиці, запроваджуваній щодо етнічних меншин з 1924 по 1933 р. І якщо вони раніше кваліфікувались як втрати новаторської політики, то тепер — як "підривна, шкідлива робота класового ворога". Як видно з тієї ж статті В. Затонського, не було жодної ланки в культурному житті національних меншостей республіки, яка не мала б значних хиб.

Так, скажімо, у Харкові лише 28 % дітей єврейського походження визнали єврейську мову рідною, але, незважаючи на невелику питому вагу бажаючих навчатися рідною мовою, вони були забезпечені національною школою тільки на 53 %<sup>18</sup>. Щодо греків України, то В. Затонський показав цілковиту безпорадність керівництва УСРР в задоволенні їх культурних потреб, визнавши існування в республіці так званої "грецької проблеми". Сутність її полягала в штучності запроваджуваної шкільної реформи, яка створила мережу національних учбових і культурних установ, але відірвала їх від плідного ґрунту народної культури. Греки-елліни повинні були вивчати в школах новогрецьку мову, що була розмовною мовою Греції й відрізнялася від мариупольських діалектів. Урумам (греко-татарам) надавалось право вивчати в школах не лише не ідентичну, а й ментально неприйнятну для них мову одвічних їхніх гнобителів — кримських татар, до того ж з латинізованою абеткою. Підсумовуючи клубок невирішених проблем у культурному житті грецької діаспори України, В. Затонський писав: "Мабуть, що найскладніша справа з усіх нацменшостей України це з мариупольськими греко-еллінами, а саме тим, що їх діалект відрізняється навіть від діалекту греків чорноморських (понтійських), тим більше від мови самої Греції. Ми не повинні ставити вимоги щодо їх асиміляції російською чи українською культурою, але тоді вже хай еллінізуються, тобто приймають мову, що є літературною мовою трудящих мас Еллади та компартії Греції"<sup>19</sup>.

Не менше болючими були проблеми шкільної справи — основи культурного життя суспільства — у болгар, чехів, поляків та ін. Жодна з етнічних меншин не мала більш-менш задовільної мережі семирічок національною мовою. Дедалі більшої актуальності набували організований опір батьків і місцевих керівників поширенню мережі нацменшкіл, а також переконання в тому, що нацменам не потрібний вищий концентр, оскільки в інституті вони навчатимуться іншою мовою<sup>20</sup>. Відкидаючи такі погляди, Затонський вважав необхідним виправлення "перекручень національної політики" попереднім керівництвом України й більш за все практики насильницької коренізації.

Безумовно, в роботі попередників В. Затонського по національно-культурному будівництву мали місце елементи тиску при запровадженні рішень стосовно певних етнічних груп (таких, як греки, татари, асирійці тощо), траплялися випадки насильницької мовної переорієнтації. Проте, як на нашу думку, елементи конструктивної критики у статтях Володимира Петровича 1933 р., спрямовані проти методів М. Скрипника та його однодумців, не були життєдайними, адже вони націлювались не на визначення й вирішення проблем національно-культурного життя народів України, а на політичне знищення носіїв ідеї коренізації в тому вигляді, в якому вона здійснювалася до 1933 р. Зайвим



буде казати, що й відчутних позитивних зрушень у галузі культурного будівництва у період 1933— 1937 рр. не відбулося.

Названий час мав свою специфіку, що визначалася не лише суспільно-політичною ситуацією в країні (голодомор, широкі репресії стосовно націоналістів, як українських, так і з середовища національних меншостей), а й принципово новим спрямуванням роботи з останніми. Якщо в 1924— 1932 рр. основну увагу нацменоргани у своїй діяльності приділяли роботі з компактними масами етнічних меншин і задоволенню в першу чергу їхніх культурних потреб, то тепер більш актуальним стало питання задоволення культурних потреб чи навіть вимог розпорошеної людності неукраїнського походження. Для нас же принциповим є не лише визнання самого факту зміни напрямку культурного будівництва в середовищі етнічних меншин, а й розуміння сутності цієї зміни.

Якщо розглядати виступи М. Скрипника й В. Затонського без ідеологічних пасажів, то виявиться, що позиція обох бездоганна, а наведені ними дані свідчать про бурхливий розвиток роботи. Тим часом позиції їх несумісні. Адже перший і роботу, і її наслідки оцінював з точки зору компактних мас людності національних меншин, що не лише мали специфічні національно-культурні ознаки, а й були зацікавлені в їх збереженні. На його погляд, досягнення коренізації за 1924— 1933 рр. були не безсумнівними, але відчутними. Що ж до позиції В. Затонського, то започаткована ним політика мала іншого адресата, який був не обґрунтовано, а з політичної точки зору, й недалекоглядно обійдений його попередниками.

Зміна пріоритетного об'єкта національної політики, що відбулася в Україні на початку 1933 р., на нашу думку, мала серйозне суспільне підґрунтя. Сам факт замовчування голодомору, що вже охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, втратило інтерес до селянства як суспільного і виробничого класу. Вміло створювана картина грандіозних успіхів 1-ї п'ятирічки й не менш грандіозні сподівання на 2-гу перемістили центр уваги суспільної думки в місто, де відбувся "історична битва за нове суспільство". В таких умовах попередній курс національної політики, спрямований на "встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної в минулому нації й селянством раніше гноблених націй", як такий, що виконав своє практичне призначення, став питанням минулого дня. Замість цього першорядної уваги вимагало регулювання міжнаціональних стосунків у місті — генераторі асиміляційних процесів. А отже, в поле зору В. Затонського потрапили становище і ставлення до коренізації міського населення.

Що ж являла собою міська людність України на початку 30-х років? Колективізація і голод стали причиною масової втечі селян у міста, вербування на великі будівлі. Основним бажанням цих людей, які часто-густо змінювати навіть прізвище, було загубитися серед натовпу, уникнути страхіть розкуркулення й голодомору. Заради виживання свого і своїх дітей вони були згодні зректися ім'я, релігії, національності і таким чином поповнити міську армію маргінатів, яким були незрозумілі й невласливі ідеї збереження й відродження національної культури. Власне, вони несвідомо творили свою, нову, соціалістичну позанаціональну культуру. І саме цей напрям культурного розвитку, підтриманий керівництвом республіки, став домінуючим після 1933 р.

Культурне життя національних меншин України в 1933— 1937 рр. видається дуже проблематичним. Здавалося б, лінія національно-культурної роботи в їх середовищі затишлася незмінною. Нова когорта державних діячів з високих трибун урочисто запевняла у своїй відданості ленінському курсу національної політики. Чи можна це вважати трагедією М. Скрипника та його команди? Та хіба вони були першими чи

єдиними в кадровій перетасовці, що відбувалася в усіх галузях суспільного виробництва? І чому саме з їх виходом із політичної гри уся справа національно-культурного розвитку етнічних меншин і безпосередньо українського народу мала зупинитися? Адже абсолютно ясно, що вони не були ані бездоганними у своїх поглядах, ані незамінними. І хоча, як на нашу думку, було б спрощенням пов'язувати згорання коренізації в Україні лише зі сходом з політичної сцени М. Скрипника, однак саме після цього повним ходом пішов занепад культурного життя національних меншин.

Дуже вибіркові дані про культурне життя етнічних меншин у 1933—1938 рр., що час від часу з'являлися в пресі, базуються лише на тих досягненнях, що мали місце до початку колективізації. За винятком російських, майже не зазнала змін мережа шкіл з викладанням мовами меншин. За даними Відділу національних меншостей ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на терені України діяло 1 166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5 406), 18 чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл<sup>21</sup>. У тому ж 1934 р. в Україні для етнічних меншостей працювали 17 сільськогосподарських національних технікумів і 12 нацменвідділів при загальних технікумах, а також 27 національних педтехнікумів та 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалось 11 836 студентів.

Щоправда, певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі. У 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і понад 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, 5 татарською, 4 чеською мовами<sup>22</sup>. До 1937 р. випуск літератури мовами етнічних меншостей збільшувався.

Продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Кабінет етнографії при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Національну культуру популяризувати 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський і грецький театри.

Наведені дані створюють картину певних позитивних результатів культурної політики щодо національних меншин у 1933—1937 рр. Але не зайвим буде нагадати, що вони відбивають лише одну сторону проблеми. Адже робота всіх культурних установ етнічних меншин проходила в складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжувався переслідуванням "класово-ворожих націоналістичних елементів", троцькістів, "прихованих бундівців" тощо. Не було жодної установи серед тих, що обслуговували етнічні меншини, яку б у ці роки оминули репресії. За звинуваченням у причетності до польської військової організації було репресовано майже повністю співробітників Інституту польської пролетарської культури в Києві. Те ж саме відбулося в німецькому технікумі в Хортиці. Постійних кадрових змін зазнавати грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства, Маріупольський грецький педагогічний технікум. Робота установ такого напрямку здійснювалася на передньому краї ідеологічних змагань уряду з "умовним противником" і дедалі більше втрачала зв'язок з народом та його сподіваннями, перетворюючись на додаток до залізних ідеологічних шор, якими суспільство країни було відгороджене від навколишнього світу. Симптоматичною є й надзвичайна рідкість публікацій у пресі з проблематики, а також зміст та якість тих небагатьох, що виходили.

Так, скажімо, напрочуд беззмисловою є стаття одного з найстаріших працівників ЦКНМ, а потім створеного на її базі Відділу національних меншин ВУЦВК Д. Маца "На высоком подъеме"<sup>23</sup>. Вона становить компіляцію загальновідомих фактів про соціально-економічний і культурний розвиток етнічних меншин України на початку 30-х років. Показовою і зрозумілою є й форма викладення матеріалу, вибрана автором. Наведення даних не по етнічних групах загалом, а по національних районах створює у необізнаного читача ілюзію бурхливої діяльності уряду в культурній сфері й водночас приховує і наслідки колективізації, і голодомор у селищах етнічних меншин, і відсутність жодних зрушень у їх культурному житті (за винятком очевидного збільшення кількості російських шкіл), і наслідки широкоосажених репресій у середовищі національної інтелігенції, що прирекли політику коренізації на неминучу загибель.

Щоб проілюструвати дійсні умови і характеристики роботи нацменівських культурних установ, звернемося до матеріалів Наркомосу. 13—16 серпня 1936 р. спеціальний інспектор НКО провів ревізію стану німецьких шкіл Дніпропетровської області (Фріц-Геккертівського району та Дніпропетровська) і отримав таку картину. З 6-ти директорів середніх та неповних середніх шкіл Фріц-Геккертівського району жодний не мав закінченої середньої педагогічної освіти. З 19 завідуючих школами не мали закінченої середньої педагогічної освіти 17. Успішність учнів як з рідної, так і з української чи російської мов була надзвичайно низька. У Князівській неповній середній школі, наприклад, з 31 учня 5-го класу іспитовий диктант з німецької мови на "погано" написала більшість, а з української — 15 учнів. Багато з обстежених шкіл не мали наочних приладів (у Князівській школі, наприклад, було лише 5 географічних карт, глобус, папка анатомічних таблиць, 13 картин із зображенням звірів і птахів та 150 примірників книжок у бібліотеці). Що ж до географічних карт та таблиць з біології з пояснювальним текстом німецькою мовою, то про них ніхто й не згадував. У школах не витримувалися санітарно-гігієнічні норми, не вистачало учбових приміщень<sup>24</sup>.

Становище, в якому опинилися німецькі школи Дніпропетровщини, більшою або меншою мірою було характерним і для шил інших національних меншин (за винятком росіян). Досить сказати, що для грецьких шкіл лише 1936 р. було випущено букварі й підручники з основних дисциплін, які Державне грецьке видавництво Донбасу (м. Сталіне) друкувало за новою, спрощеною, орфографією ("димотикою"). Таким чином, "грецьку проблему" на Україні було остаточно вирішено на користь запровадження в грецьку школу штучно створеної радянськими працівниками мови, яка була відірвана і від місцевого культурного ґрунту, і від культурного життя Греції.

Зростання проблем національно-культурного розвитку етнічних меншин України в другій половині 30-х років разом із неспроможністю і небажанням уряду змінювати становище на краще, а не займатися самообманом, повністю позбавили політику коренізації життєвості. А тому питання її поступового відмирання, чи авторитарної ліквідації стало справою часу.

20 квітня 1938 р. РНК УРСР і Центральний Комітет КП(б)У прийняли постанову "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України", за якою значно збільшувалася кількість годин на вивчення російської мови в національних школах. Але такі заходи, зрозуміло, не знімали проблему освіти етнічних меншин як таку. Докорінне її вирішення було розроблено у постанові РНК УРСР від 29 червня 1938 р. "Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих

національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР" <sup>25</sup>. Згідно з нею, вже до 1 серпня 1938 р. мала відбутися реорганізація 766 особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл у такі ж школи з російською (переважно) й українською мовами викладання, а також об'єднання ще 122 шкіл зі школами російськими й українськими (за територіальним принципом). План реорганізації національних шкіл у 1938 р. водночас став і пам'яткою й надгробком тій великій роботі, яку здійснили ентузіасти коренізації в 1924—1938 рр. На час реорганізації (а фактично ліквідації) мережі національних шкіл на території України діяло 63 школи з польською мовою викладання, 688 — з німецькою, 19 — чеською, 65 — болгарською, 33 — грецькою, 15 — урумською, а також асирійська і шведська школи <sup>26</sup>.

За тією ж постановою було ліквідовано кілька вищих учбових закладів та відділів при них, в яких навчання відбувалося національними мовами, у тому числі Одеський німецький педагогічний інститут, болгарський сектор Одеського педагогічного інституту, польський сектор Київського педагогічного інституту, Прославська болгарська сільсько-господарська школа, Ландауська німецька сільськогосподарська школа рільництва, німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицька німецька педагогічна школа, Маріупольська грецька педагогічна школа, болгарський відділ при Одеській педагогічній школі, чеський відділ при Київській педагогічній школі. Народному комісаріатові освіти УРСР було доручено в разі потреби організувати перепідготовку на короткотермінових курсах викладачів реорганізованих особливих національних шкіл.

Таким чином, влітку 1938 р. в Україні перестала існувати мережа закладів освіти всіх рівнів мовами етнічних меншин. Не зайвим буде зазначити, що вищезгадана постанова РНК лише законодавче оформила смерть тих учбових установ, які вже з 1933 р. перебували в стані глибокого занепаду і, на думку уряду, були безперспективними.

Ліквідація спеціальних національних установ на Україні була лише частиною загальної політики, спрямованої на відмову від коренізації в усіх сферах культури. Репресії в середовищі творчої інтелігенції та відповідальних працівників, що з особливою силою розгорнулися в 1937—1938 рр., завершили справу. Після 1938 р. жодних згадок про існування в Україні національних меншин та їх специфічні національно-культурні потреби ми не знайдемо. Так, безславно закінчилася політика коренізації стосовно етнічних меншин в Україні. Просувалася вона нелегко, результати її неможливо оцінити однозначно, а відлуння її чути й у наш час.

Найчастіше, говорячи про придушення національного руху в Україні в 30-х роках XX ст., мають на увазі лише український рух і згортання політики українізації. В даній статті ми намагалися показати, що в процесі денаціоналізації суспільного і культурного життя, що спіткав Україну, була ще й друга складова: збочення політики коренізації стосовно етнічних меншин. Так само, як і для українців, для всіх інших етнічних компонентів республіки він був пов'язаний з безліччю особистих драм, що набули масштабів національної трагедії.

Свою ж мету ми вбачали в проведенні об'єктивного аналізу сутності й особливостей національно-культурного життя України в середині 20-х—30-х років з оглядом на сучасний його стан. Досягнення цієї мети є тим більше привабливим, з наукової точки зору, що перебіг національно-культурних процесів у середовищі етнічних меншин у більшості випадків характеризується, так би мовити, більшою наочною насиченістю, ніж у державній нації, дає певні результати у більш стислі історичні строки, при цьому етнічні меншості раніше, ніж великі етнічні

формування, діагностують подальший хід національно-культурного розвитку держави загалом.

Здійснення політики коренізації стосовно етнічних меншин в Україні в 20— 30-ті роки було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х років. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й невиправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототоженні методів здійснення останньої щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х років навіть неприхованою боротьбою проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише як "соціалістичної за змістом, національної за формою". Отже, в результаті лишався специфічний і дещо кострубатий "недобиток" від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України ще до революції набули суттєвих масштабів.

Тим часом уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації (як то: завданням коренізації є сприяння встановленню союзу між пролетаріатом і селянством, між панівною у минулому нацією й народами, що визискуватися), не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що ряд етнічних меншин України перебував на межі зникнення. Таке ставлення до цієї проблеми зберігалось аж до згорання коренізації в середині 30-х років. Складається враження, ніби фундатори політики вважали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати розширення сфери використання національних мов, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Тим часом її причини знаходяться значно глибше — у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 20-і й особливо 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Спочатку колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів в Україні; підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; заклали основи розселення цих етнічних груп й розпорошення їх по території республіки. Пізніше індустріалізація завершила започатковану колективізацією справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі всіх етнічних груп країни (як компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво та в єдину "соціалістичну культуру".

Так само дедалі більше несприятливим для процесів національно-культурного відродження ставав стан суспільної думки. Адже не випадково наприкінці 30-х років ідеї національного відродження лишилися справою інтелігенції, яка брала участь у національному русі 1917—1921 рр. Натомість суспільна база асиміляції рік у рік зростала за рахунок маргіналізації суспільства, відмови від національних амбіцій на



користь класових; індустріалізоване місто й молодь, як суспільний про-шарок, безумовно, передували в цьому процесі. Це спонукало дітей зрікатися батьків, змінювати прізвище (цікаво, що значного поширення це явище набуло в середовищі євреїв — у свій час однієї з найактивніших сил національно-визвольного руху в Україні). Вже на початку 30-х років національна інфантильність молоді дорівнювала її класовій агресивності.

Просте логічне розв'язання ситуації, що склалася в національно-культурному житті України в середині 20-х— 30-х років, говорить на користь перемоги асиміляційних тенденцій у середовищі етнічних меншин і поступової денаціоналізації культурного життя країни загалом. Тим часом історичний процес був значно ширшим і багатшим за арифметичне завдання. Ось чому політика коренізації в Україні, хоч якою обмеженою (як тепер кажуть, "апаратною") вона не була, пройшла довгий і непростий шлях від перших успіхів у другій половині 20-х через занепад на початку 30-х до ліквідації наприкінці 30-х років. Більше того, незважаючи на значну кількість недоліків, політика коренізації стосовно етнічних меншин була ліквідована тоді, коли ще даєко не вичерпаїа своїх потенційних можливостей. Коротко кажучи, і уряд України, і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого й великотрудного шляху відродження й розвитку національних культур. Трагічність історичної долі коренізації стосовно етнічних меншин в Україні була в тому, що ія історично прогресивна політика залишилася незатребуваною тогочасним суспільством і врешті-решт була відкинута ним як набридла іграшка.

Отже, згортання коренізації щодо етнічних меншин України й українського народу загалом це — не лише зовнішньополітична, а й внутрішня проблема з повним набором причинно-наслідкових зв'язків і детермінацій. А тому й розв'язання проблеми національно-культурного відродження етнічних складових України, у тому числі й її меншостей, знаходиться не лише у зміні зовнішніх атрибутів державності (суверенітет, суспільно-економічний лад тощо), а й у створенні такого симбіозу суспільно-економічних, політичних і духовних основ життя суспільства, який повернув би етнічним культурам здатність самовідтворення.

<sup>1</sup> Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. - Изд. 2-е. 1930. Москва Харьков Минск, 1930. - С. 44.

<sup>2</sup> Я с т р е б а Х., Б а с а н ь С. Революция и национальности... // Ежемесячный журнал Совета Национальностей ЦИК СССР и Коммунистической академии. № 1 - 9; Критика I библиография // Большевик Украины. 1931. - № 1. С. 81.

<sup>3</sup> Большевик Украины. 1931. — № 1. С. 82.

<sup>4</sup> Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Изд. 2-е... -С. 57.

<sup>5</sup> Там же. - С. 69.

<sup>6</sup> Як відомо, культурна ізоляція була досить значною вже наприкінці 20 х років, а > початком голодомору стала тотальною. Що ж до таких етнічних меншостей, як греки й ті, що належали до арабської мовної групи, то для них Ізоляція почалася з реформування них мов. /Для греків в СРСР було запроваджено нову орфографію (димотика), що ускладнило їх спілкування навіть на тереш країни, не кажучи вже про культурний обмін з грецьким світом, де застосовувалася історична орфографія (кафаревуса). Тюркські народи також було вилучено з арабського культурного світу і з під впливу мусульманського духовенства переведенням їхніх мов з арабської абетки на латинську.

<sup>7</sup> Б о р е в. Теорія нації га національна програма австрійської школи. - Харків. 1930. С. 89.

<sup>8</sup> С к р и н и к М. Зближення і злиття націй за доби соціалізму // Большевик України. 1931. - № 8. -С. 30-31.

<sup>9</sup> С е н ч е н к о А.Н. Радянська Україна невід'ємна частина могутнього Радянсько Іо Союзу // Большевик України. — 1933. — № 9-10. С. 47.

<sup>10</sup> Ш л і х т е р О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики // Большевик України. 1933. - № 9—10. — С. 61.

<sup>11</sup> С к р и п н и к М. Перебудовними шляхами // Большевик України. - 1931. jV 13-14. С. 14.

<sup>12</sup> З а т о н с ь к и й В. П. З питань національної політики на Україні /7 Большевик України. - 1933. № 9 10. О. 111

<sup>13</sup> Там же. С. 116.

- <sup>14</sup> Там же. - С. 111.
- <sup>15</sup> Там же.
- <sup>16</sup> Загонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. - 1933. - № 13-14. - С. 36.
- <sup>17</sup> Там же. С. 37.
- <sup>18</sup> Загонський В. П. З питань національної політики на Україні... С. 112.
- <sup>19</sup> Там же.
- <sup>20</sup> Там же. С. 114.
- <sup>21</sup> Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. 1935. ~ № 6. С. 60.
- <sup>22</sup> Літопис друку УРСР. Систематичний покажчик за 1934 рік. Книги. - Харків, 1936. - С. XVI-XIX.
- <sup>23</sup> Мац Давид Мойсейович, 1886 р. н., член КПУ з січня 1920 р., з 1929 р. член ЦКНМ при ВУЦВК, з 1932 р. заступник голови комісії, з 1934 р., після реорганізації ЦКНМ у Відділ національних меншин при ВУЦВК завідувачий відділом. У серпні 1937 р. пішов з посади за особистим бажанням. У вересні 1937 р. був виключений з лав партії парторганізацією ВУЦВК, Кіровським райкомом КІІ(б)У м. Харкова. В лютому 1938 р. відновлений Кіровським райкомом КП(б)У м. Харкова, тоді ж заарештований. За вироком 9.03.1938 р. отримав 8 років таборів. 25.03.1950 р. знову був заарештований і 27.09.1950 р. засіданням особливої наради при Міністерстві ДБ СРСР "за приналежність до антирадянської націоналістичної організації" був засуджений до заслання. Звільнений 16.07.1954 р. Подальша доля невідома.
- <sup>24</sup> Збірник наказів Народного комісаріату освіти. - 1936. - № 27 (вересень). - С. 6-7.
- <sup>25</sup> Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду УРСР. 1938. — № 38. - 16 липня. - С. 152 - 153.
- <sup>26</sup> Там же. - С. 153.